

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΜΜΗΤΑΣ ΚΑΙ
ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ
ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Ιωάννινα 1995

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ

**ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΜΜΗΤΑΣ ΚΑΙ
ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ**

**ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ
ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ**

1. Εισαγωγή

Δύο από τα βασικότερα χαρακτηριστικά που επισημαίνονται στη νεοελληνική φιλοσοφία κατά την περίοδο του Διαφωτισμού είναι οι διαφορετικές και, εν πολλοίς, διϊστάμενες γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις που υιοθετούν οι λόγιοι της εποχής, καθώς και οι αντίστοιχες γλωσσικές προτάσεις που, κατά κανόνα, τις συνοδεύουν. Οι πρώτες υποδηλώνουν, κατά το μάλλον ή ήττον, την υιοθέτηση του ορθολογισμού ή του εμπειρισμού ως μεθόδων για την πρόσληψη της γνώσης και τον έλεγχο των προβλημάτων και οι δεύτερες μεταφράζονται στην επιλογή της αρχαιοελληνικής ή της σύγχρονης γλώσσας – συμπεριλαμβανομένων βέβαια και των προτεινόμενων αναμορφώσεών τους – ως του καταλληλότερου μέσου για την επίτευξη των παιδευτικών στόχων που έθεταν οι ίδιοι και απαιτούσε η εποχή τους. Οι διαφορετικές αυτές οπτικές οδηγούν πολλές φορές σε αντιθέσεις, που πιστοποιούνται κατεξοχήν στο επίπεδο της επιλογής και της διδασκαλίας των γνωστικών αντικειμένων. Ο περιορισμός των διδακτικών στόχων στο πεδίο της παραδοσιακής θρησκευτικογλωσσικής γραμματείας, με δειλή και ελεγχόμενη εισαγωγή και της διδασκαλίας των φυσικομαθηματικών επιστημών – όταν σε ακραίες περιπτώσεις αυτές δεν αποκλείονται – και η προβολή των τελευταίων ως του βασικού και απαραίτητου σώματος της διδασκαλίας, σε ισορροπία και ισοτιμία με το εκσυγχρονιστικό πρόσωπο των πρώτων, όσον αφορά τουλάχιστον τη γλώσσα, συνοψίζουν το διδακτικό και γλωσσικό πλαίσιο της εποχής.

Η συνοπτική αυτή περιγραφή είναι βέβαια σχηματική, γι' αυτό και δεν αποκλείει τις επί μέρους διαφοροποιήσεις. Μέσα από την πολυμορφία των προσλαμβανόμενων πηγών αφήνονται στους λογίους της εποχής πολλά περιθώρια για ιδιαίτερη κατανόηση ορισμένων πλευρών του γνωσιοθεωρητικού πλαισίου και για μερικότερες διασυνδέσεις μεταξύ τους. Στο ζήτημα όμως της γλώσσας και της παιδευτικής και εκπαιδευτικής προοπτικής διακρίνεται το έντονο κλίμα των αντιθέσεων που γίνεται σταδιακά δραματικό, καθώς η παιδεία απλώνεται περισσότερο και οι λόγοι ακολουθούν διακριτές πορείες με σκοπό να επηρεάσουν περισσότερο την κατεύθυνσή της. Η έκφραση των συγκεκριμένων αντιθέσεων στο επίπεδο της προσωπικής παρουσίας προσλαμβάνει την επωνυμία *σχολαστικοί – νεωτερικοί* και αγκαλιάζει κατά την ύστερη φάση του Διαφωτισμού όλο το φάσμα της νεοελληνικής παιδείας. Βέβαια, οι νεωτερικοί προωθούν σε ευρεία κλίμακα την εισαγωγή της διδασκαλίας των νέων γνωστικών αντικειμένων και την αλλαγή των προγραμμάτων σπουδών, επιχειρώντας έτσι να επιβάλουν το δικό τους χαρακτήρα στην ελληνόφωνη εκπαίδευση. Αλλά και οι αποκαλούμενοι από τους ίδιους ως *σχολαστικοί* δεν τίθενται στο περιθώριο των εκπαιδευτικών πραγμάτων, παρά επιμένουν στην προηγούμενη εκπαιδευτική δομή και υποχωρούν μόνο στην εισαγωγή των νέων μαθημάτων όχι όμως και στη διδακτική κατίσχυσή τους. Το Πατριαρχείο, ως σημείο αναφοράς μεταξύ των δύο αυτών εκπαιδευτικών ρευμάτων, θέλει να συμβιβάσει τα πράγματα κρατώντας ισορροπίες, αλλά στις ισχυρές συγκρούσεις τηρεί σαφώς ευνοϊκή στάση υπέρ των δευτέρων.

2. Η ταυτότητα του Στ. Κομμητά και του Θ. Φαρμακίδη

Τη σχηματική καταγραφή της αντιπαλότητας αυτής, που χαρακτηρίζει εν γένει το έργο των Νεοελλήνων λογίων, μπορούμε να την παρατηρήσουμε και στους καταγόμενους από τη Θεσσαλία "φιλοσόφους". Ένα ενδεικτικό παράδειγμα, που μας δίνει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την αντίπαλη αυτή διαδρομή, αποτελούν οι Στέφανος Κομμητάς και Θεόκλητος Φαρμακίδης.

Το πρώτο πάντως και βασικό ερώτημα που γεννιέται μόλις επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε το έργο και τις επιλογές των διανοουμένων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι το εξής: Τι είναι αυτό που καθορίζει και διαφοροποιεί την πορεία ανθρώπων που έχουν τα ίδια περίπου κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά και ακολουθούν την ίδια παιδευτική διαδικασία; Τι είναι αυτό που τους καθιστά θετικούς ή αρνητικούς δέκτες

του ενός ή του άλλου φιλοσοφικού ρεύματος, της μιας ή της άλλης φιλοσοφικής οπτικής; Συγκεκριμένα, στην περίπτωση μας, τι είναι αυτό που διαφοροποιεί την πορεία δύο ιερωμένων, όπως ο Κομμητάς και ο Φαρμακίδης; Γιατί ο ένας να επιμένει σε μία τυπική και σχηματική παράδοση και ο άλλος στηριζόμενος σ' αυτή να προωθεί το εκσυγχρονιστικό πνεύμα, τη διδασκαλία των επιστημών και τα ζωντανά στοιχεία του ελληνισμού; Η απάντηση που μπορούμε να δώσουμε στο βασικό και τα μερικότερα ερωτήματα που θέτουμε εδώ, πέρα από το προσωπικό ή το γενικότερο συμφέρον που υποκρύπτεται στις επιλογές των λογίων, νομίζουμε ότι πρέπει να αναζητηθεί στη σύνθεση των δεδομένων που είχε τη δυνατότητα και την ικανότητα να πραγματοποιήσει ο καθένας και επομένως και οι δύο εξεταζόμενοι.

Ο Κομμητάς και ο Φαρμακίδης, γεννημένοι σε δύο χωριά της Θεσσαλίας, ακολουθούν τη γνωστή πορεία κάθε νέου της εποχής που θέλει να σπουδάσει: πρώτα γράμματα στο σχολείο του χωριού τους ή της ευρύτερης περιοχής, άφιξη κατόπιν σε κάποιο μεγαλύτερο παιδευτικό κέντρο ή την Κωνσταντινούπολη, ένδυση του ιερατικού σχήματος και συνέχιση των σπουδών τους σε κάποια σχολή των ελληνικών παροικιών, που για πολλούς είναι η Βιέννη. Παρόλη όμως την ομοιότητα της ευθύγραμμης αυτής πορείας των δύο ανδρών, γρήγορα επέρχεται η διαφοροποίησή τους σε ουσιαστικά ζητήματα και απολήγει σε αντιπαλότητα και εχθρική διάθεση. Για να κατανοήσουμε όμως τη διαφοροποίησή τους αυτή, πρέπει να την εντάξουμε στη λειτουργία του γενικότερου διαφοροποιητικού πλαισίου της εποχής τους. Οι δύο Θεσσαλοί λόγιοι βρίσκουν διαμορφωμένες ήδη τις ομάδες – που διαχωρίζονται με βάση το γλωσσικό – και η δική τους ένταξη, όπως και όλων των άλλων, είτε στην ομάδα των δημοτικιστών (Μοισιόδαξ, Καταρτζής, Φιλιππίδης, Κωνσταντάς κλπ) είτε στην ομάδα των κοραικών (Κοραής, Βαρδαλάχος, Βάμβας κλπ.) ή τέλος στην ομάδα των αρχαϊστών (Βούλγαρης, Κοδρικιάς, Δούκας, κλπ.) είναι αναπόφευκτη. Βέβαια, το γλωσσικό δεν είναι το αποκλειστικό πρόκριμα και για τις φιλοσοφικές θέσεις που υποστηρίζουν οι λόγιοι της εποχής αυτής, αφού για παράδειγμα ο Βούλγαρης, εισηγητής του γλωσσικού αρχαϊσμού, είναι παράλληλα και ο εισηγητής της διδασκαλίας των φυσικομαθηματικών επιστημών στα ελληνικά σχολεία. Κατά κανόνα όμως η συντηρητική στάση στο γλωσσικό αντιστοιχίζεται και με παράλληλη θέση στο φιλοσοφικό πεδίο. Κομμητάς και Φαρμακίδης, εν προκειμένω, εκφράζουν διαμετρικά αντίθετες θέσεις, τόσο στο γλωσσικό όσο και στο επιστημονικό και παιδευτικό πεδίο. Υποστηρικτής του γλωσσικού αρχαϊσμού και της παιδευτικής παράδοσης ο πρώτος, έρχεται σε αντίθεση με τον δεύτερο που υποστηρίζει την αναμόρφωση της γλώσσας και τον εκ-

παιδευτικό και εκκλησιαστικό εκσυγχρονισμό. Θιασώτης ενός ομιχλώδους ελληνισμού ο Κομμητάς, εισηγητής της δόμησης μιας σύγχρονης νεοελληνικής ταυτότητας ο Φαρμακίδης.

Ενισχυτικά στοιχεία που θα επιβοηθούσαν στην αντικειμενικότερη αξιολόγηση των θέσεων που υποστηρίζουν οι δύο άνδρες θα μπορούσαν να είναι ο έλεγχος του προσωπικού τους curriculum, του επιπέδου δηλαδή των σπουδών τους, πέρα από το σημείο που κατά κανόνα σταματούσαν οι περισσότεροι λόγιοι της εποχής, και μαζί μ' αυτό, συμπληρωματικά, και ο έλεγχος της συμμετοχής τους στις προεπαναστατικές και τις επαναστατικές διαδικασίες. Από μία τέτοια διερεύνηση προκύπτει ότι ο Κομμητάς¹, παρόλο που δεν φαίνεται να έχει υπερβεί τον κοινό κύκλο των μαθημάτων, αισθάνεται ολοκληρωμένος και έτοιμος να υποστηρίξει με σθεναρότητα τις απόψεις του και να ανταποκριθεί σε εκείνους που έχουν διαφορετική οπτική για τα ίδια ζητήματα. Ίσως, στην αξιολόγηση αυτή του εαυτού του να συνετέλεσε και το γεγονός ότι τα συγγράμματά του χρησιμοποιήθηκαν για πολλά χρόνια σε ορισμένες σχολές ως διδακτικά εγχειρίδια. Η υπερτίμηση όμως αυτή ουδόλως ισχύει για τη συμμετοχή του στην επανάσταση, όπου δεν φαίνεται να έπαιξε κάποιο σημαντικό ρόλο, αν και αναφέρεται ως μέλος της Φιλικής Εταιρείας. Αντίθετα ο Φαρμακίδης κινήθηκε παντού με μεγαλύτερη συνέπεια. Όσον αφορά τις σπουδές του, μετά την κάλυψη του γνωστού κύκλου μαθημάτων, μετέβη στη Γερμανία² για λήψη διδακτορικού διπλώματος, πριν αναλάβει τη θέση του καθηγητή που του πρότειναν στην Ακαδημία της Κέρκυρας, επειδή θεωρούσε τον εαυτό του ανέτοιμο για μια τέτοια θέση. Πάντως οι μεταπτυχιακές σπουδές του είχαν ως αποτέλεσμα να διοριστεί το 1837 καθηγητής της Θεολογίας στο αρτισύστατο Πανεπιστήμιο της Αθήνας³. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να σημειωθεί και ο σημαντικός του ρόλος στην επανάσταση του '21⁴ και κυρίως η καθοριστική του συμβολή στη διαρρύθμιση των εκκλησιαστικών

1. Στοιχεία για το βίο και το έργο του Κομμητά, εκτός από τον Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1983, σσ. 21, 64, 79, 100-101, 184-185, 30, 321-343 και 345 μπορεί να δει κανείς και στον Τρ. Ευαγγελίδη, *Οι επισημότεροι των Ελλήνων λογίων από τον ΙΕ' αιώνα μέχρι σήμερα "Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1930"*, έκδ. Ι. Χ. Χατζηϊωάννου, τ. Ε, 1930, σ. 239, καθώς και στον Γ. Θ. Ζώρα, *Ο Κομμητάς και το Γυμνάσιον Βουκουρεστίου*, Αθήναι 1967, σσ. 5-6, *Ο Στέφανος Κομμητάς και το γλωσσικόν ζήτημα*, Αθήναι 1968, σ. 5 και *Κομμητά προς Δούκαν επιστολή αντικοραϊκή*, Αθήναι 1968, σ. 5.

2. Κείμενο υποσημ.

3. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό. π.*, σ. 30.

4. Στο ίδιο, σσ. 13-20.

πραγμάτων και στην ίδρυση του αυτοκέφαλου της ελληνικής εκκλησίας⁵, συμβολή που σήμερα δέχεται μία πολυερμηνεία και από ορισμένους θεολογικούς κύκλους κρίνεται ως αρνητική.

Με τα στοιχεία λοιπόν που καταθέσαμε μέχρι τώρα διαφάνηκε, έστω και σχηματικά, η διαφορετική οπτική των δύο ανδρών, το στενό δηλαδή πλαίσιο δράσης του Κομνητά και το κατά πολύ ευρύτερο του Φαρμακίδη. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις αντιλήψεις τους στα δύο καθοριστικά ζητήματα, που υποδείξαμε ήδη στην αρχή της παρούσας εργασίας: το γλωσσικό και το φιλοσοφικό.

3. Γλωσσικές προτάσεις και φιλοσοφικός ευτελισμός στον Κομνητά

Ο Κομνητάς μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο πλέον ανυποχώρητος υποστηρικτής της αρχαιοελληνικής γλώσσας, ως γλώσσας που πρέπει να κατισχύσει απόλυτα στον νεοελληνικό κόσμο και πρωτίστως ως γλώσσας της εκπαίδευσης. Ήδη στο έργο του *Παιδαγωγός*⁶ χαρακτηρίζει τη γνώση της αρχαίας γραμματικής ως χειραγωγούσα τους νέους και προτρέπει να συνηθίσουμε την αρχαιοελληνική γλώσσα και να απαιτούμε τη συντονισμένη διδασκαλία της στα σχολεία. Κατά συνέπεια, τονίζει ότι πρέπει να αποφεύγουμε την κατά μίμηση των Ευρωπαίων χρήση της "χυδαϊκής διαλέκτου", γιατί αυτή είναι ακατάλληλη για την επακριβή απόδοση των φιλοσοφικών εννοιών, ενώ ο τύπος αυτός της ελληνικής γλώσσας συνιστά και ίδιον αμαθείας. Ούτε, βέβαια, πρέπει να ακολουθούμε εκείνους που πριν γνωρίσουν τα ιδιώματα της ελληνικής γλώσσας κάνουν προτάσεις για απόρριψη της αρχαίας, γιατί εκείνο που χρειάζεται η τελευταία δεν είναι η αλλοίωσή της αλλά η αποκατάστασή της στο πρώτο της κάλλος⁷.

Στα πολύτομα άλλα έργα⁸ του δεν ανιχνεύονται με περισσότερο σαφή τρόπο οι γλωσσικές του ιδέες. Αυτές όμως προβάλλουν εκκωφαντικά μέσα από τη μελέτη των σχετικών με τη γλώσσα επιστολών του. Πράγματι, σε σχετικό κείμενό του για το Γυμνάσιο του Βουκουρεστίου⁹ χαρακτηρίζει την αρχαιοελληνική ως θεία φωνή και δηλώνει ότι τη διδάσκει επιμελώς

5. Στο ίδιο, σσ. 21-27.

6. Στ. Κομνητάς, *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική*, εν Βιέννη 1800, σ.ε'.

7. Στο ίδιο, σσ. ιζ-ιη'.

8. *Παιδαγωγικά μαθήματα*, εν Πέστη 1827 και *Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων*, εν Αθήναις 1839.

9. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, *Ο Κομνητάς και το Γυμνάσιον Βουκουρεστίου*, σ.19.

και συστηματικά στους μαθητές του. Σε άλλη επιστολή του¹⁰ για το γλωσσικό υποστηρίζει με έντονο τρόπο ότι η μοναδική μάχη για την πατρίδα σήμερα είναι η μάχη για την επικράτηση της αρχαίας γλώσσας, την οποία υποστηρίζουν οι άρχοντες, οι ευγενέστατοι και οι εξοχώτατοι της Πόλης¹¹. Ακόμη σε επιστολή του προς τον Δούκα¹² τον συμβουλεύει να πολεμήσει τον Κοραή χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα την υπεράσπιση από αυτόν της ελληνικής γλώσσας και ως αντεπιχείρημα την πρόταση του Κοραή για εγκατάλειψη της αττικής διαλέκτου. Εκεί όμως που αποκαλύπτεται όλο το μένος για τη δημοτική και κυρίως για τους κοραϊστές είναι ορισμένα άλλα αντικοραϊκά κείμενά του, μέσα από τα οποία συστηματοποιείται και συνοψίζεται η αντίληψή του για τη γλώσσα και απαριθμούνται τα επιχειρήματά του κατά των αντιπάλων του και κυρίως κατά του Κοραή και των οπαδών του.

Στην πρώτη του πάντως επιστολή προς τον Κοραή, ο Κομνητάς παρουσιάζεται σεμνός εκτιμητής του έργου του σοφού διδασκάλου, τηρώντας μάλλον υποκριτική στάση, αφού στη συνέχεια με μέγιστη παρηγοσία τολμά να υποδείξει στον Κοραή ότι θα ήταν ύψιστο αν στους "αυτοσχέδιους στοχασμούς" συμβούλευε τους Έλληνες να γράφουν και να μιλούν στα σχολεία την αρχαία γλώσσα¹³. Κατά τη γνώμη του, η εκμάθηση μιας ζωντανής και μιας αρχαίας γλώσσας ακολουθούν τους ίδιους κανόνες και υπακούουν στη χρήση και τη συνήθεια. Αυτός που θέλει να μάθει να γράφει πρέπει να ασκείται στο γράψιμο, αυτός που θέλει να μάθει να διαβάζει πρέπει να ασκείται στην ομιλία. Καλύτερα πάντως μαθαίνεται μία γλώσσα μέσα από τα βιβλία που γράφτηκαν με πολλή σκέψη, παρά μέσα από το ζωντανό διάλογο¹⁴.

Σε δεύτερη επιστολή του στον Κοραή γράφει με προκλητικό πλέον τρόπο ότι ο ίδιος είναι σε θέση βελτιώσει την ελληνική διάλεκτο για όλο το έθνος¹⁵. Αντίθετα, θεωρεί ότι ο Κοραής αδυνατεί να κάνει κάτι αντίστοιχο και άρα δεν πλανάται αυτός αλλά εκείνος¹⁶. Μολονότι ο σοφός ελληνιστής Thiersch σε επιστολή του 1815, (που είναι απάντηση σε σχετική

10. Βλ. Γ. Θ. Ζώρα, *Ο Στέφανος Κομνητάς και το γλωσσικόν ζήτημα*, σ. 8.

11. Στο ίδιο, σ. 10-11

12. Βλ. Γ.Θ.Ζώρα, *Κομνητά προς Δούκαν επιστολή αντικοραϊκή*, Αθήνα 1968, σσ. 22-23.

13. Βλ. Β. Σκουβαρά, "Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα, επιστολή", στον τ. *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σ. 272.

14. Στο ίδιο, σσ. 274-275.

15. Στο ίδιο, σσ. 261 και 263-264 αντίστοιχα.

16. Στο ίδιο, σσ. 264-265.

επιστολή του Κομμητά) τον συμβουλεύει εμμέσως να εγκαταλείψει την προσπάθειά του και επαινεί τους Κοραή, Γαζή και Μουστοξύδη, τονίζοντας το απαράδεκτο της έχθρας μεταξύ των Ελλήνων λογίων, δεν φαίνεται να τον συνετίζει¹⁷.

Εκεί όμως όπου ο Κομμητάς εκτραχύνεται, υπερβαίνοντας κάθε όριο, είναι στο λίβελο που φέρει τον τίτλο *Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραιιστών*. Δεν μας ενδιαφέρουν εδώ οι ύβρεις κατά του Κοραή και των οπαδών του ούτε μερικές συζητήσιμες αξιολογήσεις του γι' αυτόν. Καταγράφουμε μόνο τις βασικές του αντιλήψεις για τη γλώσσα και τη φιλοσοφία. Συγκεκριμένα ο Κομμητάς τονίζει ότι *το ελληνικόν σώμα και το ελληνικό έθνος* δεν σύγκειται παρά από το δόγμα και τη γλώσσα και ότι όσοι δεν συμφωνούν και δεν αποδέχονται μία τέτοια ταυτότητα είναι εχθροί του έθνους¹⁸. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί εδώ για την προβολή του αρχαϊσμού είναι ο θαυμασμός των άλλων λαών για τη γλώσσα μας και αυτό διατείνεται ότι εντέλλεται απαραίτητα την αποκατάστασή της στην αττική της μορφή. Απορρίπτει επομένως τις θέσεις όλων εκείνων που λένε να μη γράφουμε αρχαιοελληνικά και προτείνουν δικό τους γλωσσικό κατασκεύασμα (Κοραής), ενώ επαινούνται οι άλλοι (όπως ο Δούκας) που αντιλαμβάνονται ως απαραίτητη την ανάσταση της γλώσσας και την αποκατάστασή της στην αρχαία της μορφή. Οι πρώτοι θεωρούνται αμαθείς και μαζί με αυτούς κατακρίνεται χυδαία και το περιοδικό *Λόγιος Ερμής*, επειδή υποστήριζε και προωθούσε τις απόψεις τους¹⁹. Κατά τη γνώμη του λοιπόν, μόνο με την ανασύσταση της αρχαίας γλώσσας θα μπορούσε να σημειωθεί πρόοδος στον ελληνικό κόσμο και ασφαλώς σύμφωνα με τις υποδείξεις που έκανε ο ίδιος²⁰.

Όσον αφορά στο δεύτερο ζήτημα, το φιλοσοφικό, ο Κομμητάς δεν εξέρχεται από τη γνωστή οπτική της εποχής του που εκλαμβάνει τη φιλοσοφία ως πανεπιστήμη. Δεν φαίνεται όμως να έχει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα πέρα από αυτό, αλλά χρησιμοποιεί ιδεολογικά αυτή τη γενική στάση και σμιρνύνει έως ευτελισμού το περιεχόμενό της προκειμένου να αντιμετωπίσει τους αντιπάλους του. Κατατρώχεται από τη μεγαλομανία να σώσει το έθνος, καταπολεμώντας τις επιδράσεις εκείνων που αυτός θεωρεί ως εχθρούς του. Για να το επιτύχει αυτό πρέπει να λειτουργήσει

17. Στο ίδιο, σσ. 269-270.

18. Στ. Κομμητάς, "Λόγος στηλιτευτικός κατά της αιρέσεως των Κοραιιστών," στα "Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα" του Β. Σκουβαρά στον τ. *Έρνος εις Αδαμάντιον Κοραήν*, σσ. 277-278.

19. Στο ίδιο, σσ. 296-300 και 310.

20. Στο ίδιο, σ. 315.

ως χειρούργος που αποκόπτει τα σεσηπτότα μέλη από το εθνικό σώμα. Αυτό σημαίνει, δηλώνεται μάλιστα και ρητώς, ότι διαχωρίζει τους Έλληνες σε γνήσιους και σε άλλους που είναι απορριπτέα εκτρώματα. Γνήσιοι, ασφαλώς, είναι εκείνοι που υποστηρίζουν τις ίδιες με αυτόν αντιλήψεις στα σχετικά θέματα και εκτρώματα όλοι οι άλλοι που στα καθοριστικά για τον ίδιο ζητήματα έχουν διαφορετικές και κυρίως αντίθετες αντιλήψεις²¹. Επιβοηθητική στην πολεμική του αυτή είναι αναμφίβολα και η κατηγορία που εκτοξεύει κατά των αντιπάλων του για αθεία, μία κατηγορία που πιάνει πάντα τόπο και που τυπικά μπορούσε να βρει απήχηση, αφού οι ιερές γραφές είναι γραμμένες στην αρχαία γλώσσα, έστω και στην κοινή, και έτσι επέρχεται έμμεσα ένας συνδυασμός της μορφής της γλώσσας με τη θρησκεία και μία αποσύνδεση της θρησκείας από τα πιστεύω εκείνων που χρησιμοποιούν άλλη μορφή ελληνικής γλώσσας²².

Αρχαία λοιπόν γλώσσα και σχηματική πίστη καταφάσκουν, κατά την αντίληψή του, και με τη φιλοσοφία. Επομένως εκείνοι που απορρίπτουν τις δύο πρώτες δεν μπορεί να είναι φιλόσοφοι και χαρακτηρίζονται ως κοινοί απατεώνες. Πραγματικός φιλόσοφος είναι αυτός που προωθεί την επιστημονική γνώση, η οποία όμως ταυτίζεται με τη θρησκευτική αλήθεια, άρα και με την τυπική θρησκευτική πίστη. Επομένως όλοι οι άλλοι είναι ψευδοφιλόσοφοι και πρέπει κανείς να κάνει σαφή το διαχωρισμό μεταξύ φιλοσόφων και ψευδοφιλοσόφων²³. Οι τελευταίοι είναι επικίνδυνοι και για τον επιπρόσθετο λόγο, ότι με τις αντιλήψεις τους διαφθείρουν τους νέους²⁴. Από τη δράση λοιπόν τέτοιων ανθρώπων κινδυνεύει να καταστραφεί όλο το έθνος, γι' αυτό απαιτείται εγρήγορση κατά των ψευδοφιλοσόφων που αποκαλούν τους γνήσιους φιλοσόφους (αυτόν δηλαδή και τους ομοϊδεάτες του) ως αντιφιλοσόφους και τον εαυτό τους φιλόσοφο (ο Κοραής δηλαδή και οι συν αυτό)²⁵. Ο ίδιος βέβαια "ανέλαβε" να επαναφέρει τον επικεφαλής των αντιπάλων του στον ορθό δρόμο, αλλά εκείνος φάνηκε αμετάπειστος²⁶. Συμπέρασμα: όλοι οι αντιπαλοί του δεν είναι μόνον άθεοι, αιρετικοί και προδότες, αλλά και τύραννοι, αφού, κατά τη γνώμη του, θέλουν να μονοπωλούν και τη γνώση²⁷.

21. Στο ίδιο, σσ. 278-279.

22. Στο ίδιο, σσ. 280-285.

23. Στο ίδιο, σσ. 285-287.

24. Στο ίδιο, σ. 291.

25. Στο ίδιο, σσ. 305 και 312.

26. Στο ίδιο, σσ. 314-316.

27. Στο ίδιο, σ. 318.

4. Διασύνδεση και αντιπαλότητα Κομμητά και Φαρμακίδη

Αυτό είναι το γενικό πλαίσιο των αντιλήψεων του Κομμητά για τη γλώσσα και τη φιλοσοφία. Απομένει τώρα να βρούμε τη δίοδο από αυτόν προς το Φαρμακίδη. Να εξακριβώσουμε δηλαδή ποια είναι η μορφή σύνδεσης και επικοινωνίας των δύο ιερωμένων και ποια είναι τα αίτια της τυπικής και ουσιαστικής τους αντιπαλότητας. Θα περίμενε ίσως κανείς, αντίθετα από ό,τι συνέβη, ότι οι δύο άνδρες, ως συμπατριώτες, θα είχαν μία στενή σχέση ή τουλάχιστον δεν θα ήταν εχθροί. Τουναντίον όμως, οι σχέσεις τους ήταν χειρίστες. Στο γνωστό λίβελό του ο Κομμητάς συμπεριλαμβάνει και τον Φαρμακίδη, ως οπαδό του Κοραή, και προσπαθεί να τον εξευτελίσει με ακατονόμαστες ύβρεις. Τον κατηγορεί ως αμαθή, παράφρονα και αναίσχυντο, ότι δεν εκτελεί τα ιερατικά του καθήκοντα, ότι είναι επικίνδυνος για το έθνος, για τις γλωσσικές του και παιδευτικές του προτάσεις, και ότι είναι μισέλληνας και φιλότουρκος²⁸. Γνωρίζονταν άραγε από κοντά οι δύο άνδρες; Αν αυτό δεν είχε συμβεί νωρίτερα, σίγουρα είχαν βρεθεί στη Βιέννη το 1811, όταν ο Φαρμακίδης είναι υποεφημέριος στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Η ανοιχτή όμως διαμάχη και η εχθρότητα δεν πρέπει να τοποθετείται πριν από το 1815. Τότε συνέβησαν δύο πράγματα: ο Φαρμακίδης αφενός εκδίδει τη μετάφραση του πρώτου τόμου του έργου του Fr. Jakobs²⁹ και αφετέρου δεν φέρνει σε επαφή τους Δούκα και Κομμητά με τον μεγάλο φιλόλογο και φιλέλληνα Fr. Thiersch³⁰, τον οποίο αυτοί πίστευαν ότι θα έπειθαν να υποστηρίξει την πρότασή τους για την αρχαιοελληνική γλώσσα³¹. Η πλήρης όμως ρήξη

28. Στο ίδιο, σσ. 299-300. ("Τουρκόπιασμα" και "κονιαρόπιασμα" τον αποκαλεί λόγω των πολλών Τούρκων που κατοικούσαν στο χωριό του, το Νιμπεγλέρ (Νίκαια) της Λάρισας. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί ακούγονταν γενικά μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες στα χωριά της Θεσσαλίας).

29. *Στοιχεία της ελληνικής γλώσσης υπό Φρειδερίκου Ιακωβαίου, εις χρήσιν των σχολείων της Ελλάδος*, τ. 4, Βιέννη 1815-1819.

30. Ο Φαρμακίδης είχε αναλάβει να τους φέρει σε επαφή, αλλά αυτό τελικά δεν έγινε (βλ. Β. Σκουβαρά, *ό.π.*, σ. 33). Πάντως ο ίδιος συνεχίζει την εργασία του Thiersch στη Βιέννη, όπως βεβαιώνεται από δύο επιστολές (30 Μαΐου 1815 και 19 Μαρτίου 1816) του Γαζή στον Thiersch (βλ. Π. Ενεπεκίδη, *Ανέκδοτοι επιστολαί Ανθίμου Γαζή και Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Friedrich Thiersch*, "Θεσσαλικά Χρονικά", τ. Ζ-Η (1959), σσ. 330 και 333 αντίστοιχα).

31. Ματαίως βέβαια περίμεναν κάτι τέτοιο (βλ. σχετικά στην επιστολή του Κομμητά στον Thiersch που δημοσίευσε ο Β.Σκουβαράς (*ό.π.*, σ. 267) και την αντάπτησή του Thiersch στον Κομμητά (στο ίδιο, σ. 269).

επέρχεται τον επόμενο χρόνο, όταν ο Φαρμακίδης με τον Κοκκινάκη αναλαμβάνουν την έκδοση του Λόγιου Ερμή και τάσσονται ανοιχτά με το μέρος του Κοραή. Τότε έγιναν κάποιες παρεμβάσεις από τους αντιπάλους του Κοραή για να ακολουθήσει άλλη πορεία το περιοδικό. Πρώτος ο Π. Κοδρικάς³² σε επιστολή του προς τους εκδότες του περιοδικού προσπαθεί μάλλον να τους καθοδηγήσει, συμβουλεύοντάς τους να αποφεύγουν την κακοέπεια και τα κορακιστικά κατασκευάσματα και τους προτείνει να ακολουθούν το ύφος του Βούλγαρη και του Αθ. Σταγειρίτη, μια κοινή έστω διάλεκτο αλλά όχι το ύφος του Μοισιόδακα. Αλλά και νωρίτερα, το 1813, ο Ν. Δούκας³³ με επιστολή του στο Φαρμακίδη και ο Κομμητάς³⁴ στον Απ. Αρσάκη τονίζουν ο πρώτος ότι πρέπει να καταχωρούνται στο περιοδικό όλες οι γνώμες, ενώ ο δεύτερος το χαρακτηρίζει "πάρεργον" και τους "Ερμήτας" καταστροφείς της ελληνικής γλώσσας και άλλα παρόμοια. Βέβαια, καμία από τις επιστολές αυτές δεν δημοσιεύτηκε στο *Λόγιο Ερμή*· αντίθετα οι δύο εκδότες³⁵ απάντησαν στον Κοδρικά με σκληρότητα ότι τάσσονται με τον Κοραή και ότι δεν υπάρχουν νομοθέτες των γλωσσών, αλλά οι γλώσσες έχουν γένεση, ακμή και παρακμή και συνάδουν με το λογικό μέρος του ανθρώπου.

5. Η γλωσσική και φιλοσοφική στάση του Φαρμακίδη.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα της αντιπαλότητας ο Φαρμακίδης, όπως προκύπτει από τις εισαγωγές του στο έργο του Jakobs, θέτει δύο στόχους: να οδηγήσει τους μαθητές μέσα από μία κατάλληλη μέθοδο να κλιμακώσουν τη γνώση από τα ευκολότερα στα δυσκολότερα και να διδάξει τους νέους όχι μόνο τις στοιχειώδεις γνώσεις της ελληνικής παιδείας και γλώσσας, αλλά και να τους εισαγάγει σε όλο τον κλασικό ελληνικό κόσμο³⁶. Για να το επιτύχει αυτό γνώριζε καλά ότι απαιτούνταν πρωτίστως μία αποτελεσματική μέθοδος που δεν θα υπέκειτο μόνο στην άμεση ανάγνωση ούτε

32. Π. Κοδρικάς, " Προς τους ελλογιμοτάτους εκδότες του Λογίου Ερμού " (Παρίσι 1 Απρ. 1816, βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, Παράρτημα, σσ.2-3 και 6-7).

33. "Θεοκλήτω τω εκδότη του Λογίου Ερμού, Νεόφυτος Δούκας ευ πράττειν" (10 Μαΐου 1813), *Ερμού του Λογίου*, Αποβλήματα 1813, σσ.30-35.

34. "Στέφανος Κομμητάς Αποστόλω Αρσάκη τω ιατρώ χαίρειν", *Ερμού του Λογίου*, *Αποβλήματα* 1813, σσ. 14-15.

35. "Λόγος προς τους Έλληνας", *Ερμής ο Λόγιος*, Παράρτημα, σσ.24, 26 και 30 (17-66).

36. *Στοιχεία της ελληνικής γλώσσας εις χρήσιν των Σχολείων της Ελλάδος*, τ. Γ' (1817), σ.ζ'.

στη συναγωγή των στοιχείων της γλώσσας από τα παραδείγματα. Το παιδί δεν μπορεί να πετύχει τίποτε χωρίς τη σκέψη αλλά ούτε και όλα με τη σκέψη. Για να αποδώσει μία μέθοδος διδασκαλίας πρέπει να είναι αποδεκτή από το παιδί ως ευχάριστη³⁷. Επομένως τα συγγράμματα των αρχαίων που πρέπει να επιλεγούν δεν πρέπει να περιορίζονται μόνο στη βαθύνοια και την αυστηρότητα των επιστημονικών προτάσεων, αλλά να διακρίνονται και για το γλωσσικό τους κάλλος. Πρωτίστως λοιπόν έπρεπε να επιλεγούν αντικείμενα ηθικά, που θέλγουν τη νεολαία, και ως τέτοια προκρίθηκαν οι διάλογοι του Πλάτωνος που ανυψώνουν τις ψυχές των νέων και με τη χάρη της γλώσσας και με τη χάρη του τολμηρού και θεικού πλατωνικού νοός στις ιδέες του υψηλού και του καλού. Έτσι ερμηνεύεται από τον Φαρμακίδη η επιλογή του Jakobs³⁸. Εκείνο όμως που ενόχλησε περισσότερο ήταν η συνειδητή υπεράσπιση των θέσεων του τελευταίου από τον Φαρμακίδη και κυρίως ο αποκλεισμός των αριστοτελικών συγγραμμάτων ως μη κατάλληλων για την ελληνική γλώσσα και η πρόκριση των πλατωνικών. Η επιλογή αυτή απηχούσε ενδεχομένως τις διαμάχες της μεταβυζαντινής περιόδου μεταξύ αριστοτελικών και πλατωνικών και μεταξύ εκείνων που είχαν μία άλφα οπτική για τον ελληνισμό, από τον Γεννάδιο δηλαδή μέχρι τους Πατριάρχες της εποχής αυτής και όλους τους σχολαστικούς φιλοσόφους που εκλάμβαναν ως αριστοτελικά μόνο τα λογικά του συγγράμματα, και εκείνων που ταύτιζαν τον ελληνισμό με μία νέα εθνική ταυτότητα, από τον Πλήθωνα μέχρι τους νεωτερικούς φιλοσόφους του Διαφωτισμού.

Με βάση και το παραπάνω γενικό πλαίσιο, όταν ομιλούμε για φιλοσοφία στον Φαρμακίδη, με τη σχετικότητα βέβαια που μιλούμε και για τους άλλους λόγιους της εποχής αυτής, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι αναφερόμαστε κυρίως σε μία φιλοσοφία που είναι κοινωνική και θρησκευτική και έχει ως απώτερο στόχο τη δόμηση μιας σύγχρονης νεοελληνικής και εκκλησιαστικής ταυτότητας, μέσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού για την καθιέρωση των ζωντανών γλωσσών και για ελευθερία και ισονομία μέσα σε ένα εθνικό κράτος. Θεωρούμε λοιπόν ότι ο Φαρμακίδης είναι μία κλασική περίπτωση λογίου που αγωνίστηκε για την προώθηση τέτοιων στόχων και έχει μεγάλη σημασία ότι αγωνίστηκε για τη θεμελίωσή τους σε ένα κράτος που τολμούσε να δομηθεί μέσα από τα ερείπια του '21. Συνεπώς, ήταν επόμενο να υπάρξουν ισχυρότατες αντιδράσεις και ανυπέροβλητες αντιστάσεις στο έργο του και σήμερα να φαντάζει ο ίδιος ως

37. Στο ίδιο, τ.Α' (1815), σσ. ιβ'-ιγ'.

38. Στο ίδιο, σ.η'.

μία μορφή που εμφανίστηκε προ της εποχής του και επιχείρησε τομές που προκάλεσαν υπερβολές και από τον ίδιο και από τους αντιπάλους του³⁹. Ο Φαρμακίδης, ως οπαδός των διαφωτιστικών ιδεών, αισθανόταν μεγάλη αντιπάθεια για ο,τιδήποτε το απολυταρχικό⁴⁰ και αυτό βέβαια ενόχλησε ακόμη και τους επιτρόπους του ναού της Βιέννης, ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της έκδοσης του Λόγιου Ερμή, γιατί κατά την άποψή τους δεν συμβιβάζόταν η ιδιότητα του κληρικού με εκείνη του εκδότη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να παραιτηθεί από το ναό και το 1819 να μεταβεί στη Γοττίγγη για συστηματικότερες σπουδές⁴¹. Αλλά επειδή ήταν άτομο έντονα ακτιβιστικό που ιεραρχούσε τους στόχους του, εγκαταλείπει το 1821 τις πολύ γόνιμες σπουδές του και επιστρέφει στην Ελλάδα για να συνεισφέρει στον αγώνα. Εδώ, ως εκδότης εφημερίδων⁴², αντιπρόσωπος στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου και μέλος του Αρείου Πάγου⁴³, έφορος της παιδείας και της ηθικής ανατροφής των παιδιών⁴⁴, καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία⁴⁵, ιδιώτης⁴⁶, έφορος του σχολείου στην Αίγινα⁴⁷, ψυχή της επιτροπής για το εκκλησιαστικό⁴⁸ και καθηγητής της θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁴⁹, έδρασε με δυναμισμό σε όλους τους τομείς.

Ο Φαρμακίδης, ως καθηγητής με ευρεία μόρφωση, διακρινόταν για την αυστηρότητα της διδασκαλίας και την τήρηση των εκκλησιαστικών καθηκόντων, διδάσκοντας με συνέπεια και χωρίς να παρεκκλίνει από τα δόγματα της ορθόδοξης πίστης⁵⁰. Στην πολιτική όμως απέρριπτε τον Καποδίστρια, επειδή τον θεωρούσε απολυταρχικό κυβερνήτη που επεδίωκε να γίνει ηγεμόνας, γι' αυτό και δεν είχε καμία σχέση μαζί του⁵¹. Η εθνική του στάση, όπως την κατανοούσε ο ίδιος, επισημαίνεται και στο

39. Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνου, *ό.π.*, σσ. 53, 102 και 108.

40. Ιδιαίτερα την απολυταρχία των Ρώσων, βλ. σχετ. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. α΄, Αθήναι 1869, σ.209.

41. Βλ. Φαρμακίδου, *Απολογία*, σσ. 125 και 7 αντίστοιχα.

42. "Ελληνική Σάλπιγξ" (1821), "Γενική Εφημερίς της Ελλάδος" (1825- 1832), βλ. Δ. Πετρακάκου, *Δημοσιογράφοι και δημοσιογραφία*, εν Αθήναις 1921, σσ. 91 και 102-108.

43. Βλ. Γούδα, *ό.π.*, σ. 219.

44. Φαρμακίδου *Απολογία*, σσ. 8 και 212.

45. Στο *ίδιο*, σσ. 123, 125 και 128-129.

46. Στο *ίδιο*, σσ. 11.

47. Στο *ίδιο*, σσ. 13 και 216-217.

48. Στο *ίδιο*, σσ. 21 και 217-219.

49. Στο *ίδιο*, σσ. 231 - 234 και σ.γ΄. Βλ. και άλλες παρεμφερείς πληροφορίες στο Δ.Σ. Μπαλάνου, *ό.π.*, σ. 40 και σημ. 3.

50. Βλ. σχετ. Γυίλφορντ. *Εκθέσεις εν Εστία*, 1886, σ. 670.

51. *Απολογία*, σ. 11.

γεγονός ότι συνετέλεσε τα μέγιστα στη διακοπή των σχέσεων των επισκόπων των ελεύθερων περιοχών της Ελλάδας με την Κωνσταντινούπολη, όσο διαρκούσε ο αγώνας⁵², επειδή το Πατριαρχείο αδυνατούσε να ξεφύγει από τον έλεγχο της Πύλης. Οι θέσεις του για τη διαρρύθμιση των εκκλησιαστικών πραγμάτων συνιστούν έναν νεωτερισμό που επιβοήθησε αποτελεσματικά στη λύση που δόθηκε τότε στις σχέσεις της ελλαδικής εκκλησίας και του Πατριαρχείου. Οι ιδέες του αυτές συνοψίζονται από τον Δ.Σ. Μπαλάνο ως εξής: Σύμφωνα με την ορθόδοξη εκκλησία η εκκλησιαστική τάξη πραγμάτων παρακολουθεί την τάξη των πολιτικών πραγμάτων. Επομένως από τη στιγμή που απελευθερώθηκε η Ελλάδα δεν μπορούσε η εκκλησιαστική της εξουσία να υπάγεται στο Πατριαρχείο, γιατί αυτό θα σήμαινε δυνατότητα της Τουρκίας να πιέζει ασφυκτικά το κέντρο της Ορθοδοξίας για να παρεμβαίνει προς όφελος εκείνης στην εκκλησιαστική ζωή της Ελλάδας⁵³. Γι' αυτό ο Φαρμακίδης, αγωνίστηκε με όλες του τις δυνάμεις και χωρίς καμία υποχώρηση και συμβιβασμό για την καθιέρωση του Αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας⁵⁴.

Αυτή είναι αναμφίβολα και η μεγαλύτερη συμβολή του στη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους και ιδιαίτερα στο ακανθώδες για την εποχή του ζήτημα των σχέσεων εκκλησίας-πολιτείας και της υπαγωγής ή της αυτονομίας της πρώτης απέναντι στο Πατριαρχείο. Πολλοί κρίνουν σήμερα αρνητικά την παρέμβασή του αυτή, αλλά νομίζουμε ότι δεν πρέπει να αξιολογεί κανείς το ζήτημα αυτό με κριτήρια της εποχής μας, στην οποία η εν λόγω δυνατότητα των αρνητικών παρεμβάσεων της Τουρκίας δεν φαίνεται να αξιοποιείται, ή ότι το Πατριαρχείο παρουσιάζεται ανυποχώρητο σε κάτι τέτοιο. Αν μεταφερθούμε όμως στην εποχή εκείνη, είναι προφανές ότι στη συγκρότηση του νέου κράτους φάνταζε ασύλληπτο η κυριότερη δομή του, η εκκλησία, να αφήνεται έστω και στην υποθετική δυνατότητα παρεμβάσεων των εχθίστων. Μπορούμε να φανταστούμε άραγε τι θα συνέβαινε αν σήμερα είχαμε μία τέτοια ένταξη; Νομίζουμε ότι κανείς δεν επιδιώκει κάτι τέτοιο και πρώτη από όλους βέβαια η ελλαδική εκκλησία. Αλλά ας μη μείνουμε μόνο σ' αυτό. Στην εισήγησή μας αναφερθήκαμε κατεξοχήν στα δύο άλλα ζητήματα και παρεμπιπτόντως μόνο στο εκκλησιαστικό, αφού κανείς δεν μπορεί να παρακάμψει ή να παραβλέψει την κυριότερη παρέμβαση του Φαρμακίδη.

52. Κ. Οικονόμου, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, (3 τόμοι 1862, 1864, 1866), τ.3, 400 και 456-457.

53. Βλ. Δ.Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σσ.22-23.

54. Για τη σχετική με το *Αυτοκέφαλο* βιβλιογραφία βλ. Δ.Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σσ.23-26 και 42-44.

Περισσότερο όμως μας ενδιαφέρει η στήριξη που πρόσφερε στην ομιλημένη, τη ζωντανή γλώσσα, μέσα από τις σελίδες του *Λόγιου Ερμή*, καθώς και η φιλοσοφική του συστράτευση στην ομάδα των νεωτερικών φιλοσόφων που καταγράφονται ως ιδιαίτερη συμβολή στην προώθηση της επιστημονικής και εκσυγχρονιστικής οπτικής, τόσο στο θέμα της εκπαίδευσης όσο και στο ευρύτερο γνωσιολογικό πεδίο.